

II. MEŞRUTİYET PARLAMENTOSUNDA KADINLARA SEÇMEN OLMA HAKKININ TANINMASINA YÖNELİK YAPILAN TARTIŞMALAR*

DISCUSSIONS ON THE RECOGNITION OF THE RIGHT TO VOTERS FOR WOMEN IN THE SECOND CONSTITUTIONAL PARLIAMENT

Şenay ATAM**
M. Şakir ULUDAĞ***

Makale Bilgisi/Article Info: Geliş/Received: 12/06/2023 Düzeltme/Revised: 20/06/2023 Kabul/Accepted: 21/06/2023

Araştırma Makalesi / Research Article

Atıf / Cite as: Atam, Ş. ve Uludağ, M. Ş. (2023). II. Meşrutiyet Parlamentosunda Kadınlara Seçmen Olma Hakkının Tanınmasına Yönelik Yapılan Tartışmalar. *Bellek Uluslararası Tarih ve Kültür Araştırmaları Dergisi*, 5(1), 80-91. <https://doi.org/10.52735/bellek.1313150>

ÖZ

Osmanlı Devleti yapısı itibarıyla Osmanlı hanedanından birinin devletin başına geçtiği mutlak-monarşik sistemle yönetilmektedir. Padişahın danışma meclisi Divan-ı Hümayunda yasama, yürütme ve üst mahkeme olarak yargı faaliyetleri yürütülse de son karar padişaha aittir. Bir yandan parlamenter sistemin İngiltere’de uygulanmaya başlanması, diğer yandan Fransız İhtilali ile Avrupa’da sosyal ve siyasal değişimin başlamasından sonra Osmanlı Devleti de bu değişim rüzgârından etkilenmiştir. Osmanlı Devleti’nde ilk olarak Jön Türk hareketi ile yaşanan halkın karar mekanizmasına dâhil edilmesi talebi öncelikle 1876 yılında I. Meşrutiyet’in ilanı ile neticeye ulaşmıştır. II. Abdülhamit o dönemde içerde ve dışarıda yaşanan olaylardan etkilenerek geçici olarak meşruti yönetimi askıya alsa da yeniden parlamenter sisteme geçiş bu sefer İttihat ve Terakki’nin girişimleri ile 1908 yılında II. Meşrutiyet’in ilanından sonra mümkün olabilmıştır. Fakat halkın seçimi ile meydana gelecek olan Mebusan Meclisi üye seçimine her iki dönemde de kadınlar dâhil edilmemiştir. Meclise üye seçiminde seçmenler ve seçilecek olanlar erkeklerden olacaktır. Seçim kanununa göre her 50.000 erkek nüfus bir mebus seçebilecek ve seçim iki aşamalı yapılacaktır. Bırakın milletvekili olmayı kadınlar kendilerini temsil edecek kişileri dahi seçme hakkına sahip değillerdir. Bu çalışmada Osmanlı Mebusan Meclisi oturumlarında kadınların seçimlere dâhil edilebilmesine yönelik konunun gündeme gelmesi ve tartışılmasına dair meclis tutanakları ve İttihat ve Terakki Fırkası’nın yayın organı olarak adlandırılan Tanin Gazetesi incelenerek kadına seçme hatta seçilme hakkının verilmesi fikrinin nasıl karşılandığı ortaya konulmuştur.

* Bu araştırma sürecinde; TR Dizin 2020 kuralları kapsamında “Yükseköğretim Kurumları Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiği Yönergesinde” yer alan tüm kurallara uyulmuş ve yönergenin ikinci bölümünde yer alan “Bilimsel Araştırma ve Yayın Etiğine Aykırı Eylemlerden” hiçbiri gerçekleştirilmemiştir. Ayrıca bu araştırma “Etik Kurul İzni” gerektirmeyen bir çalışmadır.

** Doç. Dr., Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, senayatam@osmaniye.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8672-3063.

*** Öğretmen, TC. Milli Eğitim Bakanlığı, ub.2002@hotmail.com, ORCID: 0009-0002-8808-8512.

Anahtar kelimeler: Osmanlı, Kadın, Meclis, II. Meşrutiyet

EXTENDED SUMMARY

The status of women in society has always been discussed. The place assigned to woman in both East and West in history was generally inferior to men. According to ancient Indian law, women had almost no rights. Chinese society did not consider women as human beings and did not even give them a name. Most of the time, girls were called with numeral values like one, two, three. Although the struggle of women to exist in life as a woman was first with the Renaissance and Reform movements in Europe, it is seen that even as a result of these, political rights were not given. Men did not want to give up the privileges they had previously gained so easily. Even though the movements for women's rights started earlier in Europe compared to the East, it took a long period of struggle for these rights to be granted.

The industrial revolution had caused the biggest and most radical change in women and women's rights. With the use of steam in industry, women started to work in factories as labor force. Thus, women were granted some rights that were not given until then. In the 20th century, with the influence of some feminist movements, women in most of the Western countries had equal social and political rights. In Northern European countries (Finland, Sweden, Norway) women had started to participate in political life since the 1900s. While women in England won their political rights at the end of the First World War, this movement later showed itself in the United States and American women had the right to vote and be elected in 1919. While women in Japan were given the right to vote in 1950, women in Egypt only gained the right to education in 1929.

When we look at the pre-Islamic and post-Islamic periods, the place of Turkish women was more advanced when compared to contemporary societies. The fact that there was no gender discrimination among children in the old Turkish society shows that women are not exposed to some inequalities that arise from birth. The traditions in which girls were seen as shame in contemporary societies had not been experienced among Turks.

It is known that in the foundation years of the Ottoman Empire, the old Turkish traditions were continued and women took a more active role in social and political life. However, in the cosmopolitan structure of the growing and expanding state, which included many elements, the place of women was gradually taken into the background, and even if not in rural areas, they were brought to a position imprisoned in the city life. The woman, who was in a common life with men in the garden in the vineyard in the countryside, was not given the opportunity to open this place in the city life. In the following periods, women were increasingly turned into a figure that talked about the thickness of the fabric of their dress and the length of their veils.

During the Tanzimat period, the place of women in society began to be discussed gradually. An atmosphere of tolerance had begun to emerge, especially for women to go out and walk around. In this period, the state did not make women's clothing and outfits an important problem. This was the first step towards the rights granted to women in fields including education, law and working life. After the Tanzimat, Ottoman women started to form societies and organize themselves. In the Ottoman Empire, they tried to announce their wishes and solution proposals regarding their social position, to participate in the public sphere, to get education and to enter the professions they wanted, through various media.

The process, which started with the granting of the most basic rights such as education and training activities and going out to women since the Tanzimat Period, started with the in the period when he declared the II. Constitutional Monarchy, reached a point where the right to vote, which was a political right, even if it was a small one, was discussed.

In 1876, a regime change was made in the Ottoman Empire and the transition from absolute monarchy to constitutional government was made. Thus, the parliament came to the agenda for the first time in the administration, the Ottoman people used their right to vote and be elected for the first time, and became a de facto partner of the state administration. In 1878, Sultan II. Abdülhamit closed the parliament using the 93 War as an excuse. Thus, the state of the people to have a say in the administration was postponed. As a result of the struggle of the Committee of Union and Progress, in 1908 II. Constitutional Monarchy was declared and parliament was reopened.

The Constitutional Parliament consisted of two assemblies, namely the Deputies' Assembly, whose members were elected by the people, and the Ayan Assembly, whose members were chosen by the sultan. According to Kanun-i Esasi, the elections for the Assembly of Deputies will be held every four years, and the number of deputies has been determined to be one deputies for every 50,000 men. As seen in these elections, women were not included. Since taxation was accepted as the basis in the censuses of the Ottoman Empire, women were not even included in these censuses.

While this is the case, it is a great development that women could vote, even though it was not even found in countries that had a parliamentary regime much earlier, for the conditions of that period, but in fact, it became controversial in the Ottoman Empire. The proposal for women to participate in the Ottoman Parliament as voters was brought to the agenda by Dersim Deputy Lütfi Fikri Bey at the parliamentary session on 14 June 1909. Even if this proposal was not accepted in the parliament at that time, it is a very important development in terms of looking at women as an individual in the future and this issue in people's minds.

Keywords: Ottoman, Woman, Parliament, Second Constitutional Monarchy.

GİRİŞ

17. yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti yöneticileri devletin kötü gidişatını durdurmaya yönelik çeşitli ıslahatlar yapmaya çalışmışlardır. Bu süreç III. Selim ile birlikte Avrupa'dan da etkilenecek Osmanlı Modernleşmesi denilecek bir yola girmiştir. Başlangıçta modernleşme girişimleri askeri ve toplumsal alanlarda gerçekleşmiştir. Fakat ülkenin içeride ve dışarıda yaşadığı sorunların önüne geçmek sınırlı değişim hamleleri ile mümkün olamamıştır. Tanzimat Dönemi'nde ülkede değişim rüzgârı devam etmiştir. Bu dönemde yapılan yenilikler hemen her alanda olsa da rejim değişikliğine varmamıştır. Siyasal değişim taleplerinde bulunanlar ise Jön Türkler olmuştur. Bunun sonucunda 1876 yılında Osmanlı Devleti'nde mutlak monarşiden meşruti yönetime uzanan bir rejim değişikliği meydana gelmiştir. Böylece yönetimde ilk kez resmi olarak meclis gündeme gelmiştir. Osmanlı halkı ilk kez seçme ve seçilme hakkına kavuşmuş, devlet yönetimine katılmıştır¹. Ancak bu durum çok uzun sürmemiş, 1878 yılında Sultan II. Abdülhamit 93 Harbi'ni bahane ederek meclisi kapatmıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin mücadelesiyle 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı ile kesintiye uğrayan bu süreç yeniden devam etmiştir.

Meşrutiyet Dönemi'nde meclis, Mebusan Meclisi ve Ayan Meclisi'nden oluşmaktadır. Mebusan Meclisi üyelerini halk, Ayan Meclisi üyelerini padişah seçmektedir. 1876 Kanun-i Esasisi' ne göre Mebusan Meclisi seçimleri dört yılda bir yapılacaktır. Her 50.000 erkek için bir mebus seçilecektir. Bu seçimlere görüldüğü üzere kadınlar dâhil edilmemiştir. Zaten Osmanlı'nın nüfus sayımlarında vergilendirme esas kabul edildiğinden kadınlar bu sayımlara dâhi dâhil edilmemiştir. Hâl böyle iken kadınların seçmen olabilmesi o dönemin şartları için henüz parlamenter rejime çok daha önceden geçmiş ülkelerde dâhi bulunmaz iken aslında bunun Osmanlı Devleti'nde tartışılır hale gelmesi bile büyük bir gelişmedir. Kadınların Osmanlı Mebusan Meclisi'ne seçmen olarak katılabilmesine yönelik teklif 14 Haziran 1909 tarihinde Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey tarafından meclis oturumunda gündeme getirilmiştir. Bu teklifin o dönemde meclise gelmesi kabul edilmese dahi ileride kadına bir birey olarak bakılması ve insanların zihninde bu mevzunun yer etmesi bakımından oldukça mühim bir gelişmedir. Bu çalışmada öncelikle Osmanlı'da kadının toplumsal ve siyasi hayattaki yerine dair bilgiler verildikten sonra Meclis-i Mebusan tutanakları incelenerek mecliste kadına seçme hakkı nasıl bir şekilde dile getirilmiş ve Meclis-i Mebusan üyeleri tarafından nasıl karşılanmıştır? gibi sorulara yanıt aranmıştır. Bunun yanı sıra o dönemde İttihat ve Terakki Fırkası'nın yayın organı gibi görülen Tanin Gazetesi de gözden geçirilerek bu konu gazetede gündeme getirilmiş mi, halkın böyle bir gelişmeden haberi var mı? sorusu araştırılmıştır.

1. Dünya'da Kadın Hakları

Doğu ya da Batı her ikisinde de kadına belirlenmiş olan yer genel olarak erkekten aşağı bir statüdedir. Kadının eski Hint toplumunda neredeyse hiçbir hakkı yoktur. Çin toplumunda kadın, insan olarak sayılmamış, isim bile verilmemiş, kız çocuklarının bir, iki, üç şeklinde sayı

¹ Kenan Olgun, *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2014, s. 10-15; Ümmügülüm Candegir, M. Burhanettin, Çoşkun. "Cumhuriyet Senatosu Dönemi Kadın Siyasetçilerin Türk Kamu Bürokrasisindeki Yeri ve Önemi Üzerine Bir İnceleme", *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 5, S. 8, 2018, s. 238.

değerleriyle isimlendirildiği görülmüştür.² Hıristiyanlıktan önce Avrupa toplumuna bakıldığında kadınların statüsü, genellikle erkeklerden aşağı kabul edilmiştir. Kadınların boşanma, mülk edinme ve miras hakları sınırlıdır. Hıristiyanlığın Avrupa’da kabulünden sonra da durum bundan pek farklı değildir. Çünkü inanışa göre insanoğlunun yediği elma ile cennetten kovulmasına neden olan kadındır. Dolayısıyla cezalandırılmalı düşüncesi hakimdir. Bu durum kadını toplumsal hayattan çekerek eve kapanmasında etkin rol oynamıştır. Orta çağ Avrupa’sında kadın hakkından söz etmek pek mümkün değildir. Kadın ekseriyetle insan olarak sayılmamış, erkeğin kadına canının istediğini yapabileceği bir obje olarak görülmüştür. Bu dönemde kilise ve hukuk kuralları bu durumu normalleştirmektedir. Hatta bu dönemde Avrupa’da kocasının dayaağı neticesinde çocuğunu düşüren hamile bir kadın, sırf çocuğunu düşürdüğü için yakılarak öldürülme cezasına çarptırılabilmiştir. Kadının kadın olarak hayatta var olabilmeye mücadelesi Avrupa’da ilk olarak Rönesans ve Reform hareketleri ile olsa da bunların sonucunda bile siyasi hakların verilmediği görülmektedir. Erkekler bu konuda önceden elde etmiş oldukları ayrıcalıklardan kolay kolay vazgeçmek istememişlerdir. Avrupa’da Doğu’ya oranla kadın haklarına yönelik hareketler daha erken başlamış olsa bile bu hakların verilmesi için uzun bir mücadele sürecinin geçmesi gerekmiştir. Genel olarak bakıldığında Çin, Japonya, Rusya, Fransa, Almanya ya da İngiltere gibi ülkelerde hemen hemen aynı süreçlerin yaşandığı görülmektedir. Hatta Fransa’da kadınların bazı hakları elde edebilmesi için kanlarının dökülmesi gerekmiştir. Endüstri devrimi sonrasında kadınların fabrikalarda işgücü olarak çalışmaya başlamasıyla kadın hakları konusunda köklü değişimler meydana gelmeye başlamıştır. Yapılan çalışmalarla Batı ülkelerinin birçoğunda 20. yüzyıla gelindiğinde kadınlara toplumsal ve siyasi anlamda erkeklerle eşit haklar getirilmiştir. Finlandiya, İsveç, Norveç gibi Kuzey Avrupa ülkelerinde 1900’lü yıllardan itibaren kadınlar siyasi haklar elde etmeye başlamışlardır. İngiltere’de kadınlar Birinci Dünya Savaşı sonunda siyasi haklarını kazanırken, bu hareket daha sonra Amerika Birleşik Devletleri’nde kendini göstermiş ve Amerikan kadınları da 1919 yılında seçme ve seçilme hakkına sahip olmuşlardır. Japonya’da kadınlara 1950’de seçme hakkı tanınırken, Mısır’da kadınlar 1929’da ancak öğretim hakkını kazanabilmişlerdir³.

2. Osmanlı’da Kadın

Türklerde kadınların İslam öncesi dönemde özellikle önemli bir konuma sahip olduğu bilinmektedir. Her ne kadar ataerkil bir aile yapısına sahip olursa da eski Türk toplumunda çocuklar cinsiyet ayrımına tabi tutulmamıştır. Bu durum doğuştan gelen özellikleri nedeniyle kadının toplumsal eşitsizliğe maruz kalmadıklarını göstermektedir. Hâlbuki bu dönemlerde çağdaşı toplumlarda kız çocukları utanç kaynağı olarak görülmüştür. Türk kadını evlendikten sonra da aile içerisinde erkekle eşit olarak aileye katılmaktadır. Ev ve tüm servet karı- kocanın ortak malı olarak sayılmıştır. Bu yüzden tasarruf hakkı eşinden sonra kadınlara aittir. Bu sistem devlet yönetiminde de değişmemiştir. Eşleri öldükten sonra devleti idare eden Türk kadın hükümdarlara rastlamak mümkündür. Eski Türklerde kadınların boşanma hakkı da bulunmaktadır. Sahip oldukları bu haklar değerlendirildiğinde Türk kadını yalnız çağdaşı toplumlardaki kadınların yanı sıra hali hazırda bu haklara sahip olamayan günümüz kadınlarından da ileri düzeydedir. Hun, Göktürk, Bulgar ve Sabirler gibi eski Türk devletlerinde yönetim kademesinin hemen her yerinde kadınlara rastlamak mümkündür. Bazı kaynaklarda Göktürkler zamanında 674’te Horasan valisi Ubeydullah b. Zeyd askerleriyle Beykend’i teslim

² Ayrıntılı bilgi için bkz. Gülşah Şengün, *Büyük Selçuklularda Kadınların Yönetimdeki Rolü*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2014.

³ Belkis, Konan, “Türk Kadınının Siyasi Hakları Kazanma Süreci”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 60, S. 1, 2011, s. 160-161; Müşerref Avcı, “Osmanlı Devleti’nde Kadın Hakları ve Kadın Haklarının Gelişimi İçin Mücadele Eden Öncü Kadınlar”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. 55, 2016, s. 227-228.

almaya geldiğinde bölgenin, Buhara'da bulunan Hatun tarafından idare edildiği belirtilmektedir. Sabir hükümdarı hayatını kaybettikten sonra yerine eşi Boğarık Hatun geçmiştir. Üstelik Bizans kaynaklarına göre Boğarık Hatun çok kudretli ve tedbirli bir kişidir⁴.

Kadın, İslam öncesi Türk devletlerindeki toplum içerisindeki yerini Türk-İslam devletlerinde de büyük ölçüde devam ettirmiştir. Dede Korkut Hikâyelerinde Selcen Hatun isimli kadın kahraman, ata binen, kılıç kullanan, ok atabilen düşmanla savaşan bir karakter olarak betimlenmiştir⁵. Kadının konumu Selçuklu Devleti'nde de aynen devam etmiş, kadın, devlet idaresinde etkin rol oynamıştır. Selçuklular devrinde çağdaşı toplumlarda kadın aile içerisinde dahi erkeğin gerisinde kalmış ve bazı temel haklardan mahrum bırakılmıştır.

Osmanlı'nın kuruluş yıllarında eski Türk geleneklerinin devam ettirilerek kadınların sosyal ve siyasal hayatta daha etkin rol aldıkları bilinmektedir. Ancak sonraki süreçte büyüyen ve genişleyen devletin birçok unsuru barındıran kozmopolit yapısı içerisinde kadının yeri giderek geri plana atılmış, kırsal alanda olmasa bile şehir yaşamında eve hapsedilmiş bir konuma getirilmiştir. Kırsal kesimde bağda bahçede erkekle ortak yaşamın içerisinde bulunan kadına şehir yaşamı içerisinde kendisine bu yeri açma imkânı tanınmamıştır. İlerleyen dönemlerde de kadınlar gittikçe elbisesinin kumaşının kalınlığından, peçesinin boyundan bahsedilen bir figür haline getirilmiştir⁶.

Tanzimat sürecinde kadının toplumdaki yeri yavaş yavaş tartışılır hale gelmeye başlamıştır. Kadınların özgürce sokağa çıkmaları ve gezmeleri konusunda kısmi de olsa bir hoşgörü ortamı oluşmaya başlamıştır. Bu dönemde kadınların giyim-kuşamları üzerinden tartışmalar azalmıştır. Hatta kadınların eğitim, hukuk ve çalışma hayatı gibi konularda bazı haklar edinebilmesi adına bir dizi gelişme yaşanmıştır. Tanzimat sonrasında Osmanlı kadınları cemiyetler kurup teşkilatlanmaya başlamışlardır⁷. Tanzimat Dönemi ile birlikte hukuki alanda Batı'dan esinlenerek oluşturulan hukuk kuralları içerisinde kadının yeri tartışmalara yol açmıştır. Aile hukukunu düzenleyen Mecelle kadının toplumsal yapıdaki konumu açısından pek bir değişiklik getirmemiştir. 1908'de İttihat ve Terakki'nin girişimleri ile II. Meşrutiyet'in ilan edilmesi ülkede siyasal anlamda hürriyet söylemlerini gündeme getirirse de bu "hürriyet" kavramından kadınların eşit pay aldıklarını söylemek pek mümkün değildir. Örnek vermek gerekirse 1911 yılında bazı kanunlarda düzenlemeler gidilirken zina konusu gündeme gelmiş ve burada erkekler kayırlmıştır. Yapılan kanuna göre karısını zina nedeniyle öldüren erkek bağışlanabilirken, kadın aynı şekilde zina suçundan kocasını öldürürse bağışlanma mümkün değildir⁸. Bu sadece bir örnektir. Kadının siyasi eşitliğinden söz edebilmek için öncelikle kadının toplum içerisinde eşit kabul görmesi gerekmektedir. Bu dönemde kadın eski Türk toplumlarındaki kadının gerisinde yer almaktadır. Kadının kocasından boşanabilmesi bile 1915 yılında bazı şartlara bağlanmıştır. Bu dönemde Şeyhülislam'dan kadına, kocasını, belirli koşulların gerçekleşmesi şartı ile boşanma yetkisinin verilmesi yönünde fetva alınmıştır. Böylece kadının kocasını boşayabileceği şartları içeren iki ferman yayınlamıştır. Kadının kocasını boşayabilmesi için kocasının evi terk etmesi ve çocuklarına bakmaması gerekmektedir. Zaten kadın hakları konusu da kadının sesinin çıkmadığı toplumda erkekler tarafından tartışlagelmiştir. Meşrutiyet döneminin getirdiği özgürlük ortamı bir nebze de olsa

⁴ İbrahim, Tellioglu, "İslam Öncesi Türk Toplumunda Kadının Konumu Üzerine", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 55, 2016, s. 220-222.

⁵ Hasan, Acar, "Türk Kültür ve Devlet Geleneğinde Kadın", *İnsan&İnsan*, C.6, S. 2, 2019 s. 400; Kürşat Öncül, "Dede Korkut Hikâyelerinde Savaşçı Kadın Tipi ve Animus Kavramı", *Türk Çalışmaları Uluslararası Diller Edebiyat Dergisi ve Türk veya Türk Tarihi*, C.3, S. 2, 2008, s. 578.

⁶ H. Acar, "Türk Kültür ve Devlet Geleneğinde Kadın", s. 404.

⁷ Cemile Şahin, Mustafa Şahin, "Osmanlı Son Dönemi ile Millî Mücadele Yıllarında Türk Kadınının Sosyal, Siyasal ve Askerî Faaliyetleri", *Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 2, S. 29, 2013, s. 54.

⁸ Gökcan Yaman, "Osmanlı Hukukunda Zina Hâlinde Öldürme", *Kırıkkale Hukuk Mecmuası*, C. 2, S. 1, 2022, s. 135-136.

kadınların da sesinin yavaş yavaş yükselmeye başladığı konuma evrilmesinde etkili olmuştur. Kadın hakları konusu özellikle Batı'daki gelişmelerden etkilenen özellikle üst sınıfa mensup kadınlar tarafından çıkarılan kadın dergileri ve cemiyetler aracılığıyla kadınlar arasında da tartışılmaya başlanmıştır. Kadınlar, çarşaf giymemek, tiyatroya ya da İstanbul özelinde Gülhane Parkı'na gidebilmek, üniversite eğitimi alabilmek gibi aslında çok basit sayılabilecek şeyler için mücadele etmeye başlamışlardır. Yapılan çalışmalar neticesinde Meşrutiyet döneminde Türk kadınına eğitim alma, çalışma hayatına girebilme ve arazi mirasıyla ilgili konularda erkeklerle eşit haklar tanınmıştır. Aile hukuku kararnamesiyle de kadınlar evlilik, boşanma gibi konularda birtakım kazanımlar edinmiştir.⁹ Kadın haklarına yönelik Osmanlı Devleti'nde öncü isimler arasında Mecelle'yi hazırlayan Ahmet Cevdet Paşa'nın kızları Fatma Aliye ve Emine Semiye hanımlar, ardından Halide Edip Adıvar, Nakiye Elgün, Nezihe Muhittin Tepedelengil bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti'nde kadınlar kamusal alana katılabilme, eğitim alma ve istediği mesleklere girme, toplumsal konumlarıyla ilgili sorunları ve çözüm önerilerini çeşitli yayın organları ile duyurmaya çalışmışlardır. Kadın hakları konusunda yaptığı çalışmalarla öncü olan Hanımlara Mahsus Gazete 1895'te yayın hayatına başlamıştır. Makbule Leman Hanım'ın kurucusu olduğu gazete, kadın şair ve yazarların eserlerini yayınlarak kadınları bilgilendirmeyi amaçlamıştır. Bu gazetede çalışmalarını yayınlayanlar arasında Fatma Aliye, Şair Nigar Hanım, Makbule Leman Hanım gibi Osmanlı kadın haklarını savunucusu önemli isimler yer almaktadır.¹⁰ Gazete 1895-1908 yılları arasında aralıksız olarak yayımlanmıştır. Kadınlara seçme hakkından bahseden ilk kadın ise Ulviye Mevlan olmuştur. Henüz 20 yaşındayken Kadınlar Dünyası isimli dergiyi çıkarmaya başlayan Ulviye Mevlan, yazılarında genellikle kadın-erkek eşitliğine vurgu yapmış, kadınların seçme ve seçilme hakkının engellenmemesi gerektiğini savunmuştur. Dergide kadınların en basit haklarından dahi mahrum bırakıldıkları, cinsiyetlerinden dolayı ezildikleri sıklıkla vurgulanmıştır.¹¹

Osmanlı Devleti'nde kadının siyasi alanda varlık göstermeye başlaması II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İttihat ve Terakki Fırkası'nın kadın kollarında gerçekleşmiştir. İttihat ve Terakki Cemiyeti Kadın Kolları, kadınlara yönelik konferanslar vermiş, kadınlara yönelik derneklerin kuruluşunu desteklemiştir. Bu dönemde kurulan dernekler arasında İttihat ve Terakki Kadınlar Şubesi, Osmanlı Kadınları Terakkiperver Cemiyeti ve Teali Vatan Osmanlı Hanımlar Cemiyeti bulunmaktadır.¹² II. Meşrutiyetin getirdiği özgürlük kadınların kendilerini ifade etmelerini kolaylaştırdığını söylemek mümkündür. İttihat ve Terakki'nin "hürriyet" söylemi ve kadınlara yönelik yenilikçi girişimleri sebebiyle kadın haklarını savunanların İttihat ve Terakki'den kadın haklarına yönelik fazla beklenti içerisine girmelerine sebep olmuştur. Fakat II. Meşrutiyet'in ilanının ardından gelen "hürriyet" sarhoşluğunun çok uzun sürmemesi toplumun diğer kesimlerinin olduğu gibi kadınların da hayal kırıklığı yaşamalarına sebep olmuştur. Kadınlar İttihat ve Terakki yönetiminden bekledikleri adımların atılmaması gerçekliği ile yüzleşmek durumunda kalmışlardır.¹³ İşin ilginç olan yanı da kadın haklarına yönelik kadınlar tarafından dillendirilen talepler dahi yine erkek egemen toplumun zihniyetiyle gerçekleştirilmesidir. Yani kadınların kendileri için istedikleri haklar, kamusal alanda kadın olarak kendilerine başkaları tarafından görev yüklenmeden var olmak yerine yine erkek

⁹ M. Avcı, "Osmanlı Devleti'nde Kadın Hakları", s. 249-250.

¹⁰ Meral Balcı, Mervener Tuzak, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Nezihe Muhiddin Özelinde Türk Kadınlarının Siyasi Hakları İçin Mücadelesi" *Marmara Üniversitesi Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, 2017, s. 45

¹¹ M. Avcı, "Osmanlı Devleti'nde Kadın Hakları", s. 245.

¹² Ahmet Özkiraz, M. Nazan Arslanel, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Kadın Olmak", *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 1, 2011, s. 1-10.

¹³ M. Balcı ve M. Tuzak, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Nezihe Muhiddin", s. 46.

egemenliğini devam ettirecek haklardır¹⁴. Bunların içerisinde kadınların iyi eğitim almasına yönelik isteklerde iyi eğitim almış annenin çocuğunu daha iyi terbiye edebileceği vurgulanırken, kadınlara ilk etapta biçilen meslekler öğretmenlik ve ebelik olmuştur. Kız çocuklarına iyi ev hanımı olabilmelerini sağlayabilmek adına kız okulları müfredatında bulunan biçki-dikiş derslerini yürütecek kadın öğretmenler ve tıp okullarında da kadınların doğumlarını gerçekleştirecek ebeler yetiştirilmeye çalışılmıştır¹⁵.

3. Kanun-ı Esasi'de 1909 Tadilatı ve Kadınların Seçme hakkına Yönelik Yapılan Tartışmalar

II. Meşrutiyet parlamentosunda geçmişte yaşanmış olan tecrübelerden yola çıkılarak Meclis-i Mebusan'ın etkinliğini artırma, Padişahın ve Meclis-i Ayanın ise Meclis-i Mebusan üzerindeki gücünü kırmaya yönelik değişiklik yeni meclisin en önemli gündem maddesi olmuştur. Bunun için Meclis-i Mebusan'ın 29.12.1324 (11 Ocak 1909) tarihli dokuzuncu oturumunda, Kanun-i Esasi'nin tadiline dair üç mebus tarafından taktir verilerek 7., 27., 35., 43., 53., 54., 60., 61., 62., 63., 64., 66., 67., 72., 77., 80. ve 113. maddelerinin değiştirilmesi teklif edilmiştir. Teklif okunduktan sonra takip edilecek usul hususunda mebuslar arasında ilginç sayılabilecek tartışmalar yaşanmış ve Kanun-i Esasi'nin tadili kabul edilmiştir¹⁶. Bu tartışmalar esnasında aslında değişiklik yapılması istenilen maddeler arasında yer almayan mebusların sayısı ile ilgili olan Kanun-i Esasi'nin 65. maddesi Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey tarafından ilginç bir şekilde gündeme getirilmiştir. Zira erkek egemen bir toplumda ve buna nazaran seçilmiş olan Meclis-i Mebusan'da kimsenin kadınların seçime katılıp katılmaması ile ilgili bir sorunu olmadığından değişiklik yapılması için bir teklif vermek de akıllara gelmemiştir. Kanun-ı Esasi'nin 65. maddesine göre her 50.000 erkek nüfusa bir mebus düşecektir. 14 Haziran 1909 tarihli oturumda Kanun-i Esasi'nin aslında ayanlarla ilgili olan 64. maddesi görüşülürken bu madde ile bağlantı kurarak Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey 65. maddenin değiştirilmesini talep etmiştir. Lütfi Bey aslında döneminin çok ilerisinde bir ifade şekliyle seçme hakkının herkesin kendisine ait bir hak olduğunu vurgulayarak seçim kanununun değiştirilmesini teklif etmiştir. Bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nde iki aşamalı bir seçim sistemi mevcuttur. Müntehib-i evvel, yani birinci seçmenler önce mebusları seçecek olan müntehib-i sanileri yani asıl seçmenleri seçecek, onlar da mebusları seçecektir¹⁷. Lütfi Fikri Bey, meclis oturumunda konuşmasına mebusların bütün milletin mebusları olduğunu bu yüzden kadınların da seçim hakkı olması gerektiğini vurgulayarak devam etmiştir. Mebus sayısını belirleyen bu maddenin 50.000 erkek nüfusa bir mebus şeklinde ifade edilirken bu 50.000 nüfusun içerisinde kadınların, çocukların hatta mahkûmların da olduğunu ve bunların da seçme haklarının kullanabilmelerine dair yeni bir düzenlemenin yapılması gerektiğini savunmuştur. Lütfi Bey seçme hakkının toptan millete ait olduğundan bu hakkın kişilere verilmesi gerektiğini ve seçmen olmayı belirleyen maddenin 100.000 nüfusa bir mebus olacak şekilde erkek ibaresi yer almadan düzenlenmesini teklif etmiştir¹⁸. Hâlbuki Osmanlı nüfus sayımları rakamlarına bakıldığında toplam nüfusun yaklaşık yarısını kadınların oluşturduğu görülmektedir. Kadınların ilk kez sayıldığı 1881/1882-1893 Osmanlı genel sayımına göre 17.388.604 toplam nüfusun 8.075.131'ini kadınlar teşkil etmektedir¹⁹. Buna göre kadınlar

¹⁴ Atıl Cem Çiçek ve Selçuk Aydın ve Bülent Yağcı, "Modernleşme Sürecinde Kadın: Osmanlı Dönemi Üzerine Bir İnceleme", *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 6, S. 9, 2015, s. 279.

¹⁵ Ümmügülüm Candeğer, "Türk Millî Eğitim Şûra Kararlarında Kadının Yeri (1939-2014)", *Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, Yay. Haz. Erdem Ünlen, C. I, Ankara, 2017, s. 544.

¹⁶ Mehmet Kaan Çalen, "1909 Kanun-ı Esasi Tadilatı", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S.4, 2012, s. 135-136.

¹⁷ Demir 2007: 50-51

¹⁸ MMZC, D. 1, C. 4, İ. 92, 14 Haziran 1909; K. Olgun, *Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri*, s. 191-192.

¹⁹ Kemal Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010, s. 313.

nüfusun ortalama %46,5'ini oluşturmaktadır. 1906/1907 nüfus sayımında 20.884.630 olan toplam nüfusun 11.170.533'ünü kadınlar meydana getirmektedir. Bu ise toplam nüfusun %53'üne tekabül etmektedir²⁰. Böyle bir seçim durumunda toplumun yarısı yok sayılmakta ve hiç hesaba katılmamaktadır.

Kadınlara seçme hakkına yönelik değişiklik teklifini veren Lütfi Fikri Bey, 1872 yılında Gümüşhane'de doğmuştur. Lise öğrenimini Mülkiyenin idadi kısmında tamamladıktan sonra, 1890 yılında yüksek kısmını bitirmiştir. Daha sonra 14 Aralık 1890 tarihinde Paris'e gitmiştir. Burada hukuk eğitimi aldıktan sonra 1894 yılında Türkiye'ye dönmüş ve Jön Türk hareketine katıldığı gerekçesiyle bir yıl hapis cezası almıştır. Daha sonra çeşitli memuriyetlerde bulunan Lütfi Fikri Bey, 1908 seçimlerinde Dersim Mebusu seçilmiştir. Meclis açıldıktan kısa bir süre sonra İttihat ve Terakki ile fikir ayrılığına düşmüş ve muhalifler arasında yer almıştır²¹. Mecliste ve çıkardığı Tanzimat Gazetesi vasıtasıyla İttihatçılara karşı sert bir muhalefet yürütmüştür. Aslında Lütfi Fikri Bey'in geçmişine bakıldığında her ne kadar kadınlara çeşitli haklar verilmesi ile ilgili herhangi bir kaygısı olduğu görülmesi de genel olarak kişi hak ve hürriyetlerinden bahsetmektedir. Onun bu önerisi de aslında bu şekilde algılanması gereken bir söylemi içermektedir.

Diğer maddelerle ilgili birçok konu üzerine mecliste uzun uzun yoğun tartışmalar yaşanırken aslında bu konu üzerinde fazla durmayı kimse düşünmemiştir. Lütfi Fikri Bey'in kişi hak ve hürriyetlerine uygun olan bu teklifi ilginç olarak mecliste aynı konulara vurgu yapan İstanbul Mebusu Rum Kozmide Efendi tarafından eleştirilmiştir. Kozmide Efendi Cemiyetler Kanunu'nun cinsiyet ve kavmiyet esaslarına göre oluşturulan cemiyetlerin yasaklanması maddesini meşrutiyetin hürriyet prensibine aykırı olduğu kanaatindedir²². Ancak aynı kişinin kadınların seçme hakkına geldiğinde savunduğu tezi henüz Avrupa bile böyle bir adım atmamışken bu noktada Avrupa'nın gerisinde kalmış olan Osmanlı'nın böyle bir şey yapmasının aykırı olacağı yönündedir. Kozmide Efendi kadınlara oy hakkı verilmesinden herhangi bir fayda sağlanamayacağını belirterek meclisteki mebusların aynı zamanda kadınları da temsil ettiklerini savunmuştur. Osmanlı toplumunda kadınların siyasete karışmadıklarını, tâbi buldukları erkekler vasıtasıyla oy kullandıklarını belirtmiştir. Aynı zamanda Avrupa'nın henüz böyle bir hak vermemişken bizim vermemizin acelecilik olacağını, bu durumda Avrupa'nın gerisinde olan Osmanlı'nın hal-i hazırıyla pek uyumlu olmayacağını söylemiş ve Lütfi Fikri Bey'in teklifini geri almasını istemiştir. Kozmide Efendi sözünü bitirdikten sonra mecliste alkışlanmıştır. Lütfi Fikri Bey'in teklifi ise oy birliği ile reddedilmiştir²³. Erkek egemen olan Meclis-i Mebusan'da böyle bir teklif karşısında beklenen olmuştur. Tartışılmadan dahi reddedilmiştir. Çok enteresandır; Meclis-i Mebusan oturumlarını bir bir veren Tanin Gazetesi'nde 14 Haziran tarihli bu oturumun Kanun-i Esasi maddeleri ile ilgili değişikliklerinin görüldüğü kısımları detaylı bir biçimde anlatılmasına ve özellikle bu maddede Meclis-i Ayan azalarının maaşları ile ilgili kısımdaki değişiklik talepleri gayet detaylı bir biçimde verilmesine rağmen, hemen akabinde meydana gelen Lütfi Fikri Bey'in teklifi ile

²⁰ K. Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 355.

²¹ Ali Ahmet Gazel, "Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in "Selanik'te Bir Konferans" Adlı Risalesi", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 34, 2007, s. 298; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul, 1992, s. 352; Ali Birinci, "Lütfi Fikri (1872-1934)", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2003, C. 27, s. 233.

²² Zehra Arslan, "Ağustos 1909 Tarihli Cemiyetler Kanunu Üzerinde Meclis-i Mebusan'da Yapılan Müzakereler ve Cemiyetlerin Yapılanmasında İttihat ve Terakki Örneği" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S.11, 2010, s. 66.

²³ *MMZC*, C. 4, İ. 92, 14 Haziran 1909.

ilgili bir tek kelime yazılmamıştır. Diğer maddeler ile ilgili tartışmalara geçilerek bunlara yer verilmiştir²⁴. Halkın mecliste böyle bir tartışma yaşandığından haberi yoktur.

Aslında teklifi veren Lütü Fikri Bey ve buna karşı çıkan Kozmide Efendi'nin siyasi perspektifine bakıldığında her ikisi de mecliste İttihat ve Terakki Fırkası'nın karşısında yer almışlardır. Lütü Fikri Bey, Kozmide Efendi'nin sahibi olduğu gazetede İttihat ve Terakki yönetimini eleştiren bir yazı dahi kaleme almıştır²⁵. Aslında bu durum her ne kadar bazı fikirlerde ayrı olsalar bile hem mevcut yönetimin hem de muhaliflerinin kadına ve kadın haklarına bakışlarında bir birliktelik olduğunu göstermektedir. Lütü Fikri Bey'in meclis kürsüsünde bu konuşmayı yapma cesaretini göstermiş olması bile çok önemlidir. Ancak kadının kendilerinden bir adım geride durması, söz hakkının öncelikle kendilerinde olması ayrıcalığını ellerinde bulunduran erkek mebuslar kadınlara böyle bir hak tanınmasından endişe duymuşlardır. Zira kadının toplumdaki yeri özellikle evlendikten sonra iyi bir eş ve anne olarak belirlenmiştir. Bunun haricinde kadına başka bir kimlik yüklemek istememişlerdir.

SONUÇ

Osmanlı toplumunun yarısından fazlasını teşkil eden kadınların birey olarak toplum içerisinde kendilerine yer bulabilmesi uzun bir zaman almıştır. Tanzimat Dönemi'nden itibaren kadınlara eğitim-öğretim faaliyetleri ve sokağa çıkabilme gibi en temel hakların verilmesi ile başlayan süreç, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin II. Meşrutiyet'i ilan ettirdiği dönemde mecliste ufak da olsa siyasi bir hak olan seçme hakkının tartışıldığı bir noktaya varabilmiştir.

Osmanlı siyasi hayatında kadının figüran olarak kullanıldığı görülmektedir. Genel olarak yapılan kadınlara birey olarak ne gibi haklar verileceğinden çok kadınların kılık-kıyafet çizgisini belirlemeye çalışmak olmuştur. Örneğin 11 Haziran 1726 tarihli III. Ahmed tarafından İstanbul'da bazı kadınların süslü elbiseler giyerek yabancılar gibi şapka taktıklarından bunların namuslu kadınlara kötü örnek olacağı, bu tür kıyafetlerin mal ve para israfına ve durumu iyi olmayan erkeklerin kadınların giyiminden ayırt edilmeye başlandığından kadınların büyük yakalı ferace giymeleri ve uzun yemeni takmaları gibi kadınların kıyafetlerine dair uzun bir ferman yayınlanmıştır²⁶. O dönemin kötüye giden ekonomisi bu şekilde kadınların kılık-kıyafet düzenlemeleri ile unutturulmaya çalışılmıştır.

Lütü Fikri Bey tarafından meclis oturumunda gündeme getirilen kadınların mebus seçimlerinde oy kullanabilmesi konusu her ne kadar çok uzun uzadıya tartışılmamış ve dönemin yayın organlarında kendisine bir yer bulamamış olsa da gündeme getirilmiş olması oldukça önemlidir. Cumhuriyet Döneminde dahi kadına siyasi hakların verilmesi noktasında dile getirilen talepler, dönemin milletvekillerinin çoğunluğunda karşılık bulamamıştır. Türk kadınlarına siyasi haklar tanınması konusu ilk defa 1923 yılında TBMM'de Milletvekili Seçimi Kanunu görüşülürken gündeme gelmiştir. 1924 Anayasası hazırlanırken (13. toplantıda) kadına seçme ve seçilme hakkı verilir verilmeyeceği tartışmalara neden olmuştur. Mecliste 18 yaşını bitiren her Türk'ün milletvekili seçimlerine katılabileceği cümlesi tepkilere yol açmıştır. 1924 Anayasasında siyasi haklar açısından yine kadınla erkek eşit değildir. Milletvekili seçimine katılabilmek hakkı, 18 yaşını dolduran erkeklere ve milletvekili seçilmek hakkı 30 yaşını bitiren erkeklere tanınmıştır. Kadınların seçme ve seçilme hakkı yoktur²⁷. Hayatın içerisinde emekte, yoklukta ve savaşta erkeklerle birlikte omuz omuza mücadele veren Türk kadınına bu anlamda hak ettiği yeri Mustafa Kemal Atatürk vermiştir. Mustafa Kemal Atatürk 17 Şubat 1926

²⁴ *Tanin*, 15 Haziran 1909.

²⁵ Hasan Taner Kerimoğlu, "II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki Muhalifi Bir Gazete: Sada-yı Millet", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 30, S.1, 2015, s. 149-180.

²⁶ *Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Kadın*, Yay. Haz. Ersin Kırcı, Kevser Şeker, Başbakanlık Devlet Arşivleri Yayınları, İstanbul, 2015, s. 86-89.

²⁷ B. Konan, "Türk Kadınının Siyasi Hakları", s. 161-162.

tarihinde Medeni Kanun'la önce kadınlara istedikleri meslekte çalışma, boşanma, mirastan eşit pay alma, mahkemede şahitlik edebilme gibi temel hakları tanımıştır. 1930 yılında belediye, 1933 yılında muhtarlık ve en sonunda 1934 yılında henüz Avrupa'nın birçok yerinde bile tartışılırken milletvekili seçme ve seçilme hakkını vermiştir.

KAYNAKÇA

Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri

MMZC, Devre: 1, Cilt: 4, İçtima: 92, 1 Haziran 1325, 14 Haziran 1909.

Gazeteler

Tanin, Nr. 282, 26 Cemaziyelevvel 1327, 15 Haziran 1909.

Tetkik Eserler

Acar, Hasan, "Türk Kültür ve Devlet Geleneğinde Kadın", *İnsan & İnsan*, C. 6, S. 2, 2019, s. 395-411.

Arslan, Zehra, "Ağustos 1909 Tarihli Cemiyetler Kanunu Üzerinde Meclis-i Mebusan'da Yapılan Müzakereler ve Cemiyetlerin Yapılanmasında İttihat ve Terakki Örneği" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 3, S.11, 2010, s. 57-72.

Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Kadın, Yay. Haz. Ersin Kırcı ve Kevser Şeker, Başbakanlık Devlet Arşivleri Yayınları, İstanbul 2015.

Avcı, Müşerref, "Osmanlı Devleti'nde Kadın Hakları ve Kadın Haklarının Gelişimi İçin Mücadele Eden Öncü Kadınlar", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, C. 55, 2016, s. 225-254.

Balcı, Meral ve Tuzak, Mervenur, "Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Nezihe Muhiddin Özelinde Türk Kadınlarının Siyasi Hakları İçin Mücadelesi" *Marmara Üniversitesi Kadın ve Toplumsal Cinsiyet Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S. 1, 2017, s. 43-51.

Birinci, Ali, "Lütfi Fikri (1872-1934)", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. 27, 2003, s. 233-234.

Candeğer, Ümmügülsüm ve Çoşkun M. Burhanettin, "Cumhuriyet Senatosu Dönemi Kadın Siyasetçilerin Türk Kamu Bürokrasisindeki Yeri ve Önemi Üzerine Bir İnceleme", *Toros Üniversitesi İİSBF Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 5, S. 8, 2018, s. 237-262.

Candeğer, Ümmügülsüm, "Türk Millî Eğitim Şûra Kararlarında Kadının Yeri (1939-2014)", *Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonomik ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler*, Yay. Haz. Erdem Ünlen, C. I, Ankara, 2017, s. 523-548.

Çalen, Mehmet Kaan, “1909 Kanun-ı Esasi Tadilatı”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 2, S.4, 2012, s. 135-136.

Çiçek, Âtil Cem, Aydın, Selçuk ve Yağcı, Bülent, “Modernleşme Sürecinde Kadın: Osmanlı Dönemi Üzerine Bir İnceleme”, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C. 6, S. 9, 2015, s. 269-284.

Demir, Fevzi, *Osmanlı Devleti'nde II. Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri 1908-1914*, İmge Kitabevi, Ankara 2007.

Gazel, Ahmet Ali, “Dersim Mebusu Lütü Fikri Bey'in “Selanik'te Bir Konferans” Adlı Risalesi”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 34, 2007, s. 295-320.

Karpat, Kemal, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.

Kerimoğlu, Hasan Taner, “II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakki Muhalifi Bir Gazete: Sada-yı Millet”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C. 30, S. 1, 2015, s. 149-180.

Konan, Belkıs, “Türk Kadınının Siyasi Hakları Kazanma Süreci”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. 60, S. 1, 2011, s. 157-174.

Olgun, Kenan, *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 2014.

Öncül, Kürşat, “Dede Korkut Hikâyelerinde Savaşıkadın Tipi ve Animus Kavramı”, *Türk Çalışmaları Uluslararası Diller, Edebiyat Dergisi ve Türk veya Türk Tarihi*, C.3, S. 2, 2008, s. 574-581.

Özkiraz, Ahmet ve M. Nazan Arslanel, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Kadın Olmak”, *Sosyal ve Beşerî Bilimler Dergisi*, C. 3, S. 1, 2011, s. 1-10.

Sevinç, Nevdet, *Türklerde Kadın ve Aile*, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2007.

Şahin, Cemile ve Şahin, Mustafa, “Osmanlı Son Dönemi ile Milli Mücadele Yıllarında Türk Kadınının Sosyal, Siyasî ve Askerî Faaliyetleri” *Nevşehir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 2, S. 29, 2013, s. 53-72.

Şengün, Gülşah, *Büyük Selçuklularda Kadınların Yönetimdeki Rolü*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2014.

Tellioğlu, İbrahim, “İslam Öncesi Türk Toplumunda Kadının Konumu Üzerine”, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 55, 2016, s. 209-224.

Ülken, Hilmi Ziya, *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi*, Ülken Yayınları, İstanbul 1992.

Yaman, Gökcan, “Osmanlı Hukukunda Zina Hâlinde Öldürme”, *Kırıkkale Hukuk Mecmuası*, C. 2, S. 1, 2022, s. 115-148.